

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Volume: 3 Issue: 15

Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı

-Prof. Dr. Turgut KARABEY Armağanı-

18. YÜZYIL DÎVÂN ŞAİRLERİNDEN HÂKİM'İN ŞİİRLERİNDE ATASÖZLERİ, DEYİMLER VE HALK SÖYLEYİŞLERİ

*PROVERBS, IDIOMS AND FOLK-SAYINGS IN THE POEMS OF HÂKİM, ONE OF THE
DIVAN POETS OF THE 18TH CENTURY*

Yakup POYRAZ *

Ayhan TERGİP **

Özet

Hemen her dönemde şair ve yazarlar, duygu ve düşüncelerini daha iyi anlatmak ve anlatıma güç katmak için; halk arasında yaygın olarak kullanılan atasözleri, deyimler ve halk söyleyişlerini eserlerinde sıkça kullanmışlardır. Dîvân şairlerimiz de, bu geleneğe uyarak halkın kullandığı bu dil malzemelerine başvurmuşlardır. Böylece birtakım kalıp ifadelerle şiire yeni bir zenginlik kazandırılmıştır. Hiç şüphesiz dil, bünyesine dahil edeceği kelimeleri seçerek alır. Bunun en güzel örnekleri uzun yıllar boyunca dilden dile dolaşarak gelen atasözleri, deyimler ve halk söyleyişleridir. Bu bağlamda çalışmamızın başında konuyla ilgili kısa bir girişten sonra 18. yüzyıl Dîvân şairlerinden Hâkim'in şiirlerinde geçen atasözleri, deyimler ve halk söyleyişleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hâkim, Atasözü, Deyim, Halk Söyleyişi, 18. Yüzyıl Dîvân Edebiyatı

Abstract

In nearly all periods of time, poets and writers have used common proverbs, folk-sayings, and idioms in their works, in order to make more sense and to express their feelings and thoughts in a better way. Divan poets also successfully used these techniques, enriching their works with popular language. Certainly, a language accepts or rejects words and phrases based on their ability to communicate a specific sentiment; the enduring power of proverbs, idioms, and folk-sayings, passing from generation to generation by word of mouth, is evidence of their success. Therefore, in this study, after giving some information about this subject in general, we review the topic in relation to the poems of Hâkim, one of the Divan poets of the 18th century.

Key Words: Hakim, Proverb, Idiom, Folk-sayings, 18th Century Divan Literature.

* Dr., MEB Londra Eğitim Müşavirliği, yakuppoyraz46@hotmail.com

** Dr., MEB Londra Eğitim Müşavirliği, ayhantergip@gmail.com

Giriş

Dil ve edebiyattaki gelişim ve değişimi; yüzyıllar boyunca oluşturulan edebî metinler üzerinden izler ve değerlendirecek daha sağlıklı sonuçlara ulaşabiliriz. Türk edebiyatının önemli bir evresi hiç şüphesiz, yaklaşık altı yüz yıla damgasını vuran, Dîvân edebiyatıdır. Dîvân edebiyatında şairler, edebî zevklerini çeşitli sanatlarla bezeyerek bir öz hâlinde eserlerine aktarmışlar ve hünerlerini ortaya koymuşlardır.

Dîvân şiiri; uzun süre yüksek zümreye yönelik olduğu, halka hitap etmediği ve halk kültüründen, halk düşüncesinden uzak olduğu söylenerek eleştirilmiştir. Dîvân şiiri, her ne kadar toplum hayatını yansıtmadığı söylenerek eleştirilse de, toplumdaki bütünüyle uzak değildir. Dîvân şâirleri de, diğer sanatçılar gibi eserlerinde halk kültürü öğelerinden, halka ait kimi adet, inanç ve geleneklerden, halk arasında yaygın olarak kullanılan atasözü ve deyimlerden yararlanmışlardır. Son zamanlarda yapılan dîvân şiiriyle ilgili araştırma ve inceleme çalışmalarında bu konuyla ilgili değerlendirmelere bolca rastlamaktayız.¹ Araştırmacıların çoğu, artık bu eleştirinin haksız olduğu, dîvân şiirinin günlük yaşamdan sanıldığı kadar kopuk ve uzak olmadığı fikrine daha sıcak bakmaktadır. Böylece dîvân şâirlerinin şiirlerini halk kültürü açısından değerlendiren çalışmalar aracılığıyla, sanıldığı ya da söylendiğinin aksine, dîvân şiirinde çeşitli halk kültürü öğelerinden yararlandığı açıkça görülecektir (Batislam, 1999:123).

13. yüzyıldan sonra mesnevilerde, kaside ve gazellerde kullanılmaya başlanan atasözleri ve deyimler, 19. yüzyılın sonlarına kadar şairlerin faydalandığı ve itibar ettikleri bir sanat haline gelmiştir. Çoğu zaman İran edebiyatının klişeleşmiş mazmun ve kaidelerinden imtina eden şairler için kaynak olmuş, eserlere sadelik, yerlilik ve millîlik kazandırmıştır (Karacan, 1998:107).

15. yüzyılda dîvân şiiri büyük ölçüde kuruluşunu tamamlayarak genel çizgileriyle klasik bir edebiyat görünümü kazanmaya başlamıştır. Bu yüzyılda özellikle de yüzyılın ikinci yarısından itibaren dîvân şiirinde Arapça ve Farsça kelime kullanımının arttığı, Türkçe kelime kullanımının azaldığı görülür. Dîvân şiiri sadece kelime kadrosu bakımından değil içerik bakımından da değişmeye başlar. 15. yüzyıl dîvân şiiri halk kültürü öğeleri ile İslâmî kültür öğelerinin bir arada kullanıldığı bir yüzyıldır.

15. yüzyılda Necati Bey ve takipçilerinde görülen şiirde hususiyetle atasözleri ve deyimlere yer verme temayülü sonraki yüzyıllarda da artan bir hızla rağbet görmüştür. Şairler, Türkçe'nin mecazlar dünyasını, kelimelerin nüanslarını, inceliklerini, ifade imkânlarının farkında olarak şiirlerinde atasözleri ve deyimleri kullanırken kelimelerin lügat ve deyim manaları ile ustaca oynamışlardır (Kurnaz, 1996:41).

16. ve 17. yüzyıllarda en parlak dönemini yaşayan Dîvân edebiyatı, 18. yüzyılda da başarısını devam ettirmiştir. Yerlileşme, Hint üslûbu, Hikemî tarz, Türkî-i bâsît gibi akımlarla bu edebiyat, daha da çeşitlenmiştir. Bu uzun dönemde edebî birçok türde eserler veren yüzlerce dîvân şairi yetişmiştir.

¹ Dîvân şiirinde toplum ve kültür öğelerini inceleyen birçok çalışmadan bazılarını şöylece sıralayabiliriz: Cem Dilçin, "Türk Kültürü Kaynağı Olarak Dîvân Şiiri", *Türk Dili*, S.571, Ankara, Temmuz 1999, s.618-626; Selçuk Aylar, "Dîvân şiirinde Sosyal Hayatın izlerine Dair Birkaç Örnek", *Dergâh*, C.VI, S.65, İstanbul, Temmuz 1995, s.1011-22; Ahmet Atillâ Şentürk, "Klâsik Osmanlı Edebiyatı Işığında Eski Adetler ve Günlük Hayattan Sahneler", *Türk Dili*, S.495, Ankara, Mart 1993, s.175-183; Ahmet Atillâ Şentürk, "Dîvân Şiiri Yeniden Keşfediliyor" *Dergâh*, C.VI, S.65, İstanbul, Temmuz 1995, s.12,13-21; Kâşif Yılmaz, "Muâsır iki Dîvân Şairinin Manzumelerine Göre XVI. Yüzyılda Sosyal Hayat", *Bir dergisi*, S.9-10, 1998, s.643-650; Nihat Öztoprak, "Dîvân Şiirinde Osmanlı Geleneğinin izleri" *Tarih ve İslam Araştırmaları Vakfı Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.3, İstanbul 2000, s.155-168; Yakup Poyraz, "18. Yüzyıl Dîvân Şairi Hâkim'in Şiirlerinde Maddî Kültür ve Sosyal Yaşamdan İzler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, Volume 2/8, Summer 2009, s. 346-374.

17. yüzyılda yerleşmenin öncüsü olan Nâbî ve halk deyişlerini bolca kullanan Sâbit, kendi dönemlerindeki ve sonraki dönemlerde gelen şairlere bu alanda öncülük ederler (Kaplan, 2009:600). Diğer yandan 18. yüzyılda İran edebiyatının etkisi iyice azalır. Şairler, yerleşmenin de etkisiyle şiirlerinde daha fazla Türkçe kelime kullanmaya başlarlar; halk söyleyişlerine, atasözleri ve deyimlere bolca yer verirler. Bu alanda Edirneli Nazmî, Tatavlı Mahremî, Aydınlı Visalî, Nev'izâde Ataî gibi şairleri sayabiliriz. Bu dönemde dil biraz daha yalınlaşır ve halka yaklaşır. Edebî akımların çeşitliliğiyle bir geçiş süreci yaşayan bu döneme ait metinlerin incelenmeye değer olduğu savından hareketle çalışmamıza, üzerinde doktora tezi² hazırlanmış, "Hâkim Dîvânı" (18.yy.) metnini esas aldık.

A. Atasözleri, Deyimler, Halk Söyleyişleri ve Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Şairler, duygu ve düşüncelerin daha açık ve rahat açıklanmasına, az sözle çok şey anlatılmasına ve sanatsal söyleyişe yardımcı olmasına yaptığı olumlu katkıdan dolayı edebiyatımızın her döneminde ve her alanında atasözleri, deyimler ve halk söyleyişlerini bolca kullanmışlardır. Bu kullanımın yoğunluğu edebî türe, zamana ve edebî anlayışa göre farklılık gösterir. Özellikle manzum şekillerdeki kullanımına, şairler daha fazla rağbet göstermişlerdir.

Köklü ve sözlü anlatım kalıpları olan atasözleri ve deyimler, yaşama bilgisini zamanın şartlarına göre ayarlama, sosyal hayatı ve insan yaşantısını etkileme gücüne sahiptir.

Dilimizin ve millî kültürümüzün temel taşları sayılan atasözleri ve deyimler, halkın dilinde yaşadığı gibi ilk yazılı edebiyat ürünümüz olan Orhun Yazıtları'ndan itibaren edebî metinleri de süslemiş; zaman içinde gelişerek, zenginleşerek günümüze kadar ulaşmıştır. Eğitici, öğretici, yol gösterici özellikleriyle insanın her zaman muhtâc olduğu bu nasihat dolu "özlü söyleyişler" halk tarafından çok benimsenmiştir. Dolayısıyla onların duygularına tercümân olan halk ve dîvân şâirlerinin şiirlerine, mısralar hâlinde yansımıştır.

Yüzyıllardan süzülen bu sözlü kuralları yani atasözleri hazinesini bir araya toplamak edebiyatımızda bir gelenek hâlini almıştır. Geçmişten günümüze pek çok bilim adamı, yazar ve şair, atasözlerini kitap hâline getirmiştir (Özön, 1956:III). "Atasözlerini belli bir düzen içinde (alfabetik veya konularına göre) toplayan kitaplar da XV. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanmıştır (Alizade, 1992:VIII).

Bu konuda çeşitli araştırmalar yapan Süreyya Beyzadeoğlu, 1839-1908 yılları arasında yaşamış Edirneli Ahmed Bâdî'nin "Armağan " adlı mensur, manzum atasözleri ve deyimler kitabının girişinde Osmanlı Dönemi'nde yazılmış ya da derlenmiş atasözleri ve deyimleri ihtivâ eden eserler hakkında geniş bilgi verildiğini söyler (2002:352):

1. *Pend-nâme-i Güvâhî*: 15. yy. şâirlerinden Güvâhî'nin Attâr'ın Pend-nâmesini örnek alarak yazdığı bu eserde atasözleri ve deyimleri ihtivâ eden kendisine ait 450 beyit bulunmaktadır.

2. *Manzûm ve Musavver Durûb-ı Emsâl*: 16. yy.'a ait müellifi bilinmeyen bu eserde 267 atasözü ve deyimle bu atasözü ve deyimleri ihtivâ eden müellife ait 289 beyit bulunmaktadır. 29 minyatürün yer aldığı bu eser, Günay Kut tarafından incelenerek yayınlanmıştır.

3. *Manzûme-i Durûb-ı Emsâl*: 17. yy. şâirlerinden Edirneli Hıfzî, bu eserinde sade söyleyişli atasözü ve deyimlerin, zurefâ meclislerinde rağbet bulması için, süslenmesi ve manzum olarak söylenmesi gerektiğini ileri sürerek ilgili atasözü ve deyim vermeden ve mahlas da belirtmeden değişik dîvân şâirlerine ait 616 atasözü ve deyim ihtivâ eden süslü mısraları bir araya toplamıştır. Bu mısraların bir kısmı da kendisine ait olmalıdır.

² Poyraz, Yakup. (2008). Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim) Yaşamı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metin). Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun: Sosyal Bilimler Enstitüsü.

4. *Darb-ı Meseller ve Uygun Beyitler*: 19. yy.'a ait bir mecmuanın 50-100. sayfaları arasında, müstensihî belli olmayan 490 atasözü ve deyim ve her biri için değişik dîvân şâirlerinden seçilmiş aynı muhtevâda yine 490 beyit bulunmaktadır.

5. *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*: Şinâsî'nin tesbit ettiği 2500 atasözü ve deyim ve bunların bir kısmını karşılayan değişik dîvân şâirlerinden aldığı beyitleri ihtivâ eden bu esere, şâirin ölümünden sonra Ebu'z-Ziyâ Tefik tarafından ilâveler yapılarak atasözü ve deyimler biri mükerrer 4004'e , örnek beyitler de 1003'e yükseltilmiştir. Ayrıca eserde Arapça, Farsça ve Fransızca atasözü ve deyimler bulunmaktadır.

6. *Durûb-ı Emsâl*: Ali Emîrî'nin yarım bırakılmış müsvedde 3 defter hâlindeki adsız olan bu eseri muhtevâsı itibâriyle bu adla tanınmıştır. Eserde 2300 atasözü ve deyimle bunları ihtivâ eden 2110 beyit bulunmaktadır.

7. *Armağan*: Kronolojik sırayla bu sahada derlenen son Osmanlı eseri ise Edirneli Ahmed Bâdî'nin 5675 atasözü ve deyimle bu atasözü ve deyimleri ihtivâ eden 5106 beytin yer aldığı zengin muhtevalı Armağan adlı eseridir (Beyzadeoğlu, 2002:383).

Mensur, manzum atasözleri ve deyimleri ihtivâ eden bu eserlerin dışında günümüzde sadece mensur atasözleri ve deyimleri ihtivâ eden bir çok eser derlenmiştir:

1. *Edebiyatımızda Atasözleri*: Dehri Dilçin'in bu eserinin bir bölümünde çoğunluğu Dîvân Edebiyatı şâirlerine ait atasözü ve deyim ihtivâ eden 833 beyit bulunmaktadır. Bu beyitleri karşılayan ilgili atasözleri ve deyimler belirtilmemişse de bir başlangıç olması bakımından önemlidir.

2. *XIII. Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözü ve Deyimler*: E. Kemal Eyüboğlu'nun bu iki ciltlik derlemesinde 20.000'i aşkın atasözü ve deyim ve bu atasözü ve deyimleri ihtivâ eden 10.000'i aşkın başlangıçtan günümüze kadar yazılmış şiir örnekleri bulunmaktadır (Beyzadeoğlu, 2002:383).

Ayrıca bugüne kadar incelemesi yapılan dîvânlarda belli sayıda atasözü ve deyim ihtivâ eden beyitler tespit edilmiştir. Bu tür dîvân çalışmaları arttıkça manzum atasözü ve deyim hazinesi de daha fazla zenginleşecektir.

a) Atasözleri

Her millet, kendine özgü yaşam felsefesini "atasözleri" adlı küçük kalıplara sığdırmış ve bu küçük ifade birimlerini insan hayatını düzenlemeye araç etmiştir. Ortak kültür birikimleri ile beslenerek meydana gelen ve kültür yoluyla sezilen atasözleri, bir milletin kültür yapısını resimleyen belgelerdir. Atasözleri sosyoloji, felsefe, tarih ve ahlakî yönden incelenmesinin yanı sıra psikolojik yönden inceleme ve araştırma konusu edilmeye değer millî varlıklardır ve deyiş güzelliği, anlatım gücü, kavram zenginliği bakımından çok önemli dil yapılarıdır (Aksoy, 1989:13).

Bir başka ifadeyle atasözleri, duygu, düşünce ve hayat görüşlerimizin binlerce yıl içinde geçirdiği deneyimlerle kazanılan, halkın yazılı olmayan anayasası gibidir (Alizade, 1992:13).

Doğan Aksan, atasözlerini "çoğunlukla bir cümle biçiminde oluşarak bir yargı anlatan, kimi zaman ölçü ve uyakla, söyleyiş açısından daha etkili olmaya yönelen sözlerdir" tanımını yapar (1990:38).

Atasözü, Eski Türkçede sav, daha sonra da darb-ı mesel, mesel, emsâl, hikmet, hisse, pendnâme, nasihatnâme adları ile karşılanmıştır.

Çok uzun ve derin bir geçmişe sahip olan Türk edebiyatında atasözleri dünyanın en eski atasözleri hazineleri arasındadır. Türk atasözlerini psikolojik yönden inceleyen İhsan Kurt'a göre, "Türk atasözlerinin, toplumsal ilişkilerde ve yaşayışta Türk insanının çoğunluğunun

fikrine, düşüncesine tercüman olması, bu sözlerin değerini bir kat daha artırmaktadır." (1991:6). Atasözleri; liste, sözlük, ya da hikâye formunda kaleme alınmıştır. Alfabetik olarak, konularına veya bölgelerine göre listelenen atasözlerinin yanında bazı şiir formları içinde kullanılmış atasözleri de vardır. "Az sözle çok şey anlatma, barındırdıkları söz ve anlam sanatları bakımından dilin en çarpıcı kullanımlarındandır. Bu yüzden şairler, sık sık bunlardan yararlanırlar." (Ulucan, 2005:50) Atasözleri bazen serpiştirilmiş olarak bazen de bir hikâyeye dayandırılarak bir şiirde yer almışlardır. Bu tür kullanımlarda kalıplaşma iki yönlü olmuş; atasözleri şiire, şiirler atasözlerine dönüşmüştür.

b) Deyimler

Eski çağlardan beri "ıstılah" ve "tâbir" adlarıyla da kullanılmış olan deyimler kısa ve özlü anlatım şekilleridir. Anlatım derinliğine ihtiyaç duyulduğunda kullanılan deyimler anlatıma bir derinlik, canlılık ve söyleyiş güzelliği katarlar.

Bir başka ifadeyle "Deyimler, asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözlerdir. İki veya daha çok kelimeden kurulu bir çeşit dil ifadesi olan bu sözler duygu ve düşüncelerimizi, dikkati çekecek biçimde anlatan isim, sıfat, zarf, basit ve birleşik fiil görünüşlü gramer unsurlarıdır." (Elçin, 1986:642).

Doğan Aksan, deyimi, belli bir kavramı, belli bir duyguyu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan sözler olarak tanımlar (Aksan, 1998:35).

Deyimler, meydana gelişleri bakımından üçe ayrılmaktadır: a) Fıkralardan kaynaklanan deyimler b) Toplum hayatında sıkça yaşanan olayları ifade eden kavramlar c) Gelenekleşmiş tutumları özetleyen, tanımlayan kavramlar (Öztürk, 1986:321).

Deyimler anlam ve yapı bakımından iki grupta incelenebilir (Erenoğlu, 2007:1152):

Anlam Bakımından: 1. Bazı deyimlerde deyimi meydana getiren sözlerden biri ya da hepsi kendi anlamı dışında kullanılırken bazılarında sözler gerçek anlamlarında kullanılır. (Cümle halinde bulunan deyimlerin sözleri gerçek anlamlarında kullanılır.) 2. Deyimler bazen mantık dışı veya abartılıdır.

Yapı bakımından: 1. Masdar halinde olanlar 2. Cümle halinde bulunanlar. (Genellikle atasözleri ile karıştırılabilirler) 3. Fiil kipleri ile kullanılanlar. (En yalın, en küçük deyimlerdir.) 4. İsim veya fiil çekimine girenler.

Deyimler kalıplaşmış yapılarıdır, deyimi oluşturan sözler değiştirilemez ancak ağız özelliklerinden etkilenen deyimlerde bazı sözler değişebilir.

Deyimlerin oluşması için uzun bir sürece ihtiyaç vardır. Her deyimün muhakkak ki bir ortaya koyucusu (üreticisi) vardır. Ortaya konan (üretilen) deyimler zamanla toplum tarafından benimsenmesi, dile yerleşmesiyle oluşur (Kuzubaş, 2005:337).

Deyimler, bir toplumun dünya görüşünü, yaşam biçimini, gelenek, görenek ve inançlarını, kısacası maddi-manevi kültürünü yansıtan sözlerdir (Aksan, 1990:83). Bu nedenle de deyimler, yine toplumun birer aynası konumunda olan yazar ve şairlerin eserlerinde de sık sık yer bulur. Türk edebiyatının 13. ile 19. yüzyıl arasındaki bölümünde önemli bir yere sahip olan Dîvân Edebiyatında da, kimi şairlerimizin deyimlere ayrı bir önem verdikleri görülür.

B. Hâkim'in Şiirlerinde Atasözleri, Deyimler ve Halk Söyleyişleri

"Hâkim Seyyid Mehmed Efendi" 18. yüzyıl dîvân şairleri arasındadır. Birçok kaynaktan hakkında bilgi bulunan Hâkim; yapıtlarını edebiyat, din ve tarih konularında kaleme almış, düzyazı ve şiir alanlarında 19 adet eser meydana getirmiştir. Yazar ve şair kişiliği ile beraber tarihçiliği ile de Osmanlı sarayında hizmet vermiş birisidir. (Poyraz 2008:11-35)

Hâkim yerlileşme geleneğinden etkilenmiş Dîvân'ında bu geleneğin etkisiyle özellikle deyimleri çok fazla kullanmıştır.

Hâkim Dîvânı'nda atasözlerine fazla rastlanmamasına karşılık atasözünü çağrıştıran halk söyleyişleri veya hikmetli sözler diyebileceğimiz özlü sözler dikkati çeker. Bu sözler, yaşam tecrübesinden elde edilmiş öğüt niteliğindedir. Dîvân'da geçen atasözü niteliğinde olabilecek bazı beyitleri şöyle sıralayabiliriz.

Aşağıdaki beyit, “Gelen gidene rahmet okutur.” atasözünün (Tülbendçi 1977:246) farklı bir söyleyişi olarak karşımıza çıkar:

Hemîşe rûhını raḥmetle aḥdurur selefîn
Gelen ḥalîfesi nebbâş-ı evvelüñ yerine (G.109/4)

Bu beyitte şansı çabuk dönenlerin (çabuk yükselenlerin) mutluluğunun sürekli olmadığı vurgulanır. Ayrıca yeni hevesli olanların ihtiyat servetinin yolunu bulamayacağı söylenir. “Çok tamah maldan eder.” atasözünü çağrıştıır. Daha çok bir öğüt niteliğindedir:

Sür°at-i rif°at-i ḫâlî°de degüldür iḳbâl
Bulamaz nev-hevesân reh-i şervet-i temkîn (G.101/4)

“Kusurunu gören bağışlanmayı hak eder; itiraf, afvı gerektirir.” anlamlarını ifade eden aşağıdaki beyit halkın ortak kabul ve duruşunu ifade eder.

Müsteḫaḳḳ-ı luḫf olur °aczin bilen ehl-i günâh
°Afvı İcâb itmede °urf-ı keremdür i°tirâf (G.72/2)

Beyitteki “Allah’ın inâyeti yâr olursa...” ibaresi “Allah doğrunun yardımcısıdır.” halk söyleyişini hatırlatır:

Tevfîḳ-ı Ḥudâ oldu ise yâr ü meded-res
Mâni° nic’ olur nûr-ı tecellîsine nâkes (Tm.2/1)

“Ey Hâkim! Biz zenginliği kanaat hazinesinde bulduk. Azımız, varlık ve zenginliğe yol açtı.” beyti “Kanaat en büyük hazinedir.” atasözünü (Tülbendçi 1977:334) çağrıştırmaktadır:

Bulduḳ ḡnâyı kenz-i ḫanâ°atde Ḥâkimâ
Çok şervet ü yesâra sebep oldu azumuz (G.57/5)

Yine kanaatkârlığı öğütleyen bir beyit; kanaat edene bir dâne, harman gibidir:

Süleymân olmadan za°f-ı ferâḡ-ı mûr ehvendür
Ḳanâ°at-pîşegân-ı °uzlete bir dâne ḫırmendür (G.44/1)

“Çekecek çilen varsa sen boşuna yorulma. Çünkü feleğin işi (oyunu) bitmez, onun her tarakta bezi vardır.” anlamına gelen beyit; tevekkülle söylenen “Her şey olacağına varır.” kadercî halk deyişini hatırlatır:

Kâr-gâh-ı felegüñ bitmez işi çekme emek
Her ḫaraḳda bezi var çillesini gösterecek (Tm.3/2)

Hâkim, belki de yerlileşme ve yenileşme çabası olarak belirli bir niteliği olmayan, meslekî yönleri adlarına yansımış halktan kişilere de Dîvân'ında yer verirken diğer taraftan aynı

dizelerde halk diliyle konuşmuş gibi sade bir tavır sergiler, hatta argoyu da kimi zaman kullanır.

Bezmine mahrem idüb hayf Nalıncı-zāde
Bir iki tasma kıran ile içermiş bāde (M.7)

Lāyık itseñ o k̄ubbe-i hebli
T̄urşıcı-zādeye köçek depeli (L.6/4)

İlticā eyleyemem Şarrāfa
Çalamam manşıb için nāķūsın
Başına şarsa da destār-ı bülend
S..erim tahtasını sencidesin (Kt.14)

Mığırdıc Ermenīnūñ k̄urtulurdum dest-i cevrenden
Virilseydi pek a^lā idi bu ednāya bir cizye (Kt.13)

Bunların yanında Hâkim Dîvânı'nda birçok deyimle rastlarız. Şair, deyimleri şiirlerinde bol bol işlemiştir. “Dal fes, külâh itmek, yıldıza kemend atmak, poca urmak” gibi bugün kullanımdan düşmüş ilginç deyimlere rastlamak mümkündür. Deyimlerin bazıları hiçbir biçim değişikliğine uğramadan günümüzde de kullanılırken (acından ölmek, canı sıkılmak, yoldan çıkarmak vb.) bazıları da ufak tefek değişikliklere uğrayarak günümüze ulaşmıştır. Deyimlerdeki bu değişiklikler genellikle eş anlamlı kelimelerin kullanılmasıyla veya dildeki söyleyiş farklılıklarıyla ortaya çıkmıştır. Ayrıca vezin ve uyak zorunluluğu ile deyimler üzerinde bir takım tasarruflarda bulunulmuş; kelimelerin yerleri değiştirilmiş, kimi zaman da araya başka kelimeler yerleştirilmiştir. Örneğin “acından ölmek” deyimini “ölsem de acumdan” şeklinde; “ah çekmek” deyimini “âh-ı dūd-ı dili çeker” şeklinde; “aklını almak” deyimini “aklum alub” şeklinde; “başına teller takınmak” deyimini “takınur ... başına teller” şeklinde Dîvân'da kullanılır.

Hâkim Dîvânı'nda tespit edilen deyimlerin belli başlıları şunlardır:³

Acıdan ölmek (G.97/5)

Aç komak (Ms./67)

Âdem sanmak (Tb.VI/6)

Ağzını çiğnemek (G.19/1)

Âh çekmek (G.48/1)

Âh-ı intizarı arşa ermek (çıkmaq) (G.40/1)

Aklını/şuurunu almak (Tm.3/1) (K.8/38)

³ Deyimlerle ilgili açıklama ve örnek beyitler için bkz. Poyraz, Yakup. 2008. Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim) Yaşamı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metin). Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun: Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Allah bilir (Ms./412)
- Arkûbun namını ihya etmek (Kt.19)
- Arpalık (G.36/3)
- Aşk ateşi/derdi/gamı ile yanmak (G.17/4) (K.2/64) (G.39/6)
- Ateş saçılmak (G.6/9)
- Ateşle(re) yanmak (Tb./I)
- Ayağına sarılmak (G.121/2)
- Ayağını öpmek (K.7/29)
- Ayân olmak (Ms./27)
- Âzâd olmak (Ms./401)
- Bahtı açılmak (K.7/9)
- Barmak basmak (G.63/2)
- Başın için (G.19/1)
- Başına teller takılmak (K.6/37)
- Başını tapmak (G.44/9)
- Beha vermek (Ms./88)
- Benânından (elinden) çıkmak (G.44/8)
- Bende olmak (Kt.4)
- Berk urmak (Ms./196) (Ms./234)
- Ber-ser etmek (K./17)
- Ber-taraf etmek (G.71/1)
- Bin cana değmek (Tm.1/1)
- Bir ayak evvel gelmek (G.33/1)
- Bir ayak üzre durmak (K.6/43)
- Bir kademde, bir hatvede (K.1/98)
- Can atmak (Tm.2/3)
- Can bulmak (G.15/4)
- Can vermek (G.101/2)
- Cana kast (etmek) (Tm.1/1)
- Can(ını) feda etmek (G.5/1)
- Canı gibi beslemek (G.33/2)
- Canı sıkılmak (G.20/2)
- Canı yanmak (K.2/64)
- Canından bezdirmek (Kt.15)

- Cefâ çekmek (Tb. /3)
 Cereslenmek (G.115/1)
 Ceza çekmek (G.51/5).
 Ciğerini sûzân etmek (Tb. /2)
 Cihan tar olmak (G.44/5)
 Cûş etmek (Ms./50)
 Çerâğı yanmak (K.8/2)
 Çekmek(1) Kafayı çekmek, sarhoş olmak (K.2/28)
 Çekmek(2) Dert çekmek, üzüntüye katlanmak (Ms./416)
 Çevresini almak (Ms./378)
 Dağ urmak (Tb. /1)
 Dağdağa vermek (Tb. /1)
 Dal fes: Sarıksız fes giyen kişi, genç sevgili (Tm.2/3) (G.50/3) (G.105/1)
 Dâmânını bûsa vermek (K.7/29)
 Dâmen der-miyân etmek (G.78/9)
 Dem çekmek (K.2/28)
 Dem urmak (G.115/1)
 Derdine derman etmek (Tb. /2)
 Dert/gam çekmek (G.48/6)
 Dert ile mahkum olmak (K.9/26)
 Dik durmak (Ms./378)
 Dil vermek (gönül vermek) (Tm.3/1)
 Dilde ekdar kalmamak (K.8/42)
 Dilde eser etmek (G.27/5)
 Dili biryân etmek (Tb./II)
 Dokunmak (G.12/7)
 Elem çekmek (G.48/5)
 Elde olmak (G.31/5)
 Elün engüşterini almak (G.44/8)
 Emek çekmek (Tm.3/2)
 Emeli kesmek (Tm.2/2)
 Etenip semirmek (K.7/11)
 Farz olmak (K.1/73)
 Fer vermek (Tm.4/4)

- Gama düşmek (Tm.3/5)
- Gamdan halas bulmak (G.48/6)
- Girībān-çāk olmak/etmek/eylemek (K.1/130) (G.103/5) (Tb./II) (Tm.1/3)
- Girībānını gamdan tahlis etmek (Ms./139)
- Girye-i hun-bâra gark olmak (G.22/5)
- Göbeğini oğmak (G.19/6)
- Gökteki yıldıza kemend atmak: Birinin saçının uzunluğuna kinayedir (Eyüboğlu 1973:192, 428) (K.6/21) (G55/2)
- Gönlü düşmek (G.7/1)
- Göz değmek (K.1/6)
- Gözyaşını sel etmek (Tb./II)
- Gûşuna (kulağına) çalınmak (G.5/7) (Ms./65)
- Güftâra gelmek (Ms./392)
- Gün gibi (Ms./245)
- Günah çıkar(t)mak (G.106/2)
- Haber almak (G.5/1)
- Halâs bulmak (G.48/6)
- Hak saklasın (K.1/6)
- Hakk'a yapışmak (Tm.2/1)
- Hâk olmak (G.26/8)
- Hâli yaman/duman olmak (G.7/2) (G.7/5)
- Hâmuş kılmak (Tm.3/1)
- Haram yutmak (G.50/7)
- Harf atıcı (G.127/4)
- Hastası olmak (bir şeyin) (Ms./121)
- Her tarakta bezi olmak (Tm.3/2)
- Hırz-ı can etmek (G.127/8)
- Hiçe satmak (G.63/1)
- Hitam vermek (Ms./51)
- Huda'ya bende olmak (G.44/9)
- Hurûş etmek (Tm.3/1) (K.9/2)
- Huzura çekmek (G.62/7)
- Isınmak Alışmak (K.8/9)
- Î'de dönmek (Kt.5)

- İki cenah açmak (T.1/11)
 İki kanatlı (K.9/11)
 İnsaf etmek (G.25/5)
 İnzivaya çekilmek (K.8/3)
 İrâd kaydetmek (G.50/4)
 Kaddi boyunca (G.89/4)
 Kadem basmak (K.6/41) (G.40/3) (Ms./333)
 Kademin öpmek (G.127/5)
 Kadir-şinas (K.9/22)
 Kafa-dâr (olmak) (Tb. /5)
 Kâma ermek (G.44/4)
 Kan ağlamak (G.22/4)
 Kan ağlatmak (G.22/7)
 Kan etmek (G.78/13)
 Karar etmek (K.8/19)
 Karar olmamak (K.8/8)
 Kavillenmek (G.25/2)
 Kayda uğratmak (Tb./I)
 Kevser etmek (T.3/5)
 Kıl barak tiynet (G.76/4)
 Kıpkızıl divâne (G.22/6)
 Koynuna koymak (K.7/18)
 Koynunda beslemek (K.7/5)
 Köçek çatlama (G.127/4)
 Köçek depmek (L.6/6)
 Kulluk (Ms./401)
 Kulunç kırmak (G.19/6)
 Kulûba ferah tolmak (K./18)
 Kurban(ı) olduğum (K.7/25)
 Kuru yere (G.55/5)
 Külâh etmek (Tb./I)
 Lev getirmek (G.36/5)
 Lutf u ihsanına kalmak (Ms./420)
 Makar etmek (Ms./219)

- Mat etmek (G.127/6)
- Mesken etmek (G.74/2)
- Mest etmek (Tm.3/1)
- Murada ermek/nâil olmak (G.26/1) (G.26/6)
- Mühür almak (T.3/39)
- Naz etmek (K.7/20)
- Nazı geçmek (G.57/1)
- Ne canı var (K.8/10)
- Nur-ı çeşm (Ms./332)
- Nûş etmek (G.107/1)
- Nutka kalmamak (Ms./399)
- Ocağı silinmek/harâb olmak (G.50/5)
- Ölçüp biçmek (K.2/29)
- Ömrü geçmek (K.7/56)
- Perveriş kılmak (Ms./98)
- Peyrevlik eylemek (G.8/1)
- Poca urmak: Yalpa vurmak, yalpalamak, dengesini kaybetmek, bocalamak (Dilçin 1983:173) (G.44/6)
- Pula saymamak (Tb./III)
- Râh-ı Hak'dan görünmek (Tb./I)
- Râm gelmek (G.85/6)
- Revaç bulmak (R.24)
- Ruhsat vermek (K.7/29)
- Sabrı çâk etmek (G.116/6)
- Sâyesi düşmek (Ms./112)
- Sebel vermek (Ms./122)
- Silk-i nazma çekmek (Ms./73)
- Sinesini nişan etmek (K./16)
- Sovuk (soğuk) muamele (K.8/12)
- Su gibi ezberine almak (G.109/5)
- Suyınca gitmek (G.89/5)
- Süt gibi (olmak) (Ms./161)
- Süt kuzusu (K.7/18)
- Şeref bulmak (Ms./255)

- Şeref vermek (Ms./332)
 Tâ feleğe çıkmak (âhı) (Tb./I)
 Tahta çıkmak (Kt.5)
 Talan etmek (Tb./I)
 Talim etmek (Ms./45) (Ms./63)
 Taraf tutmak (G.71/2)
 Tarih yapmak (T.3/39)
 Tarikat köçeği (K.6/17)
 Telli pullu (G.65/7)
 Teni fânus-ı hayale dönmek (Tm.1/1)
 Ter oğlanı (K.6/19)
 Tuğ dikmek (K.6/1)
 Tuğra etmek (Ms./214)
 Tuman içre kalmak (K.6/58)
 Usulüne uydurmak (Tm.4/3)
 Uykuyu gözlerine haram etmek (G.85/2)
 Uyup ulaşmak (Tb./I)
 Vîrân eylemek (Tm.1/3)
 Yağma etmek (Tb./I)
 Yan çizmek (G.55/3) (Tm.3/5)
 Yana yana söylemek (Tm.1/1)
 Yanıp yakılmak (Kt.15)
 Yer tutmak (G.67/3)
 Yere geçmek (K.2/42)
 Yerini soğutmak (K.8/9)
 Yıldıza kemend atmak (G.127/2)
 Yol yok (yol olmamak) (G.47/3)
 Yola çekmek (G.74/5)
 Yoldan çıkarmak (Tb./I) (Tm.2/2)
 Yolsuz (G.48/5)
 Yüreği yerinden kopmak (oynamak) (G.127/3)
 Yüreğini parça parça etmek (yüreğini parçalamak) (G.11/3)
 Yüz sürmek (yüzünü hâke / dâmene / dergâha sürmek) (G.26/8) (G.120/4) (G.26/6)
 (Tb./II) (K.1/97)

Zarı şeş beş gelmek (G.84/4)

Zekatına tutmak (G.11/5)

Ziya vermek (Ms./244)

Sonuç

18. yüzyıl Dîvân edebiyatı şairlerinden Hâkim'in Dîvânı'nda yer alan atasözleri, deyimler ve halk söyleyişleri üzerinde yaptığımız bu çalışmanın, dil bakımından Arapça ve Farsça'nın etkisi altında olan Türkçe'nin o dönemdeki gücünü ve dil özelliklerini göstermesi bakımından önemli olduğunu düşünüyoruz. Konu bakımından zaman zaman yerli ve milli konuların işlendiği bu yüzyılda, Türkçe'ye özgü dil özelliklerinin de şiirde ağırlığını göstermeye başlaması ve halk ağzında kullanılan kelime ve deyimlerin şiirde geniş ölçüde yer bulmasıyla, Dîvân edebiyatında yerli ve milli bir hava meydana gelmeye başlamıştır. Hâkim de şüphesiz bu akımlardan etkilenmiştir. Bu noktadan hareketle, Türk edebiyatında 19. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan Milli Edebiyat akımlarının temelinde de, aslında yüzyıllar önce yaşayan Necatî, Nâbî, Edirneli Nazmî, Tatavlı Mahremî, Aydınlı Visalî, Bosnalı Alaaddin Sabit, Nev'izâde Ataî ve onların takipçisi olan dîvân şairlerinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

Devrine göre yalın bir dil kullanan Hâkim, halk söyleyişleri ve deyimlere şiirinde çok yer vermekle birlikte özellikle kasidelerinde, Sebki Hindî üslubunun da etkisiyle Arapça-Farsça sözcük ve tamlamalardan oluşan ağır ve ağıdalı bir dil kullanmıştır. Ancak bunlar, şiirleri içinde fazla yer tutmaz.

Hâkim, Dîvân'ında kullanımdan düşmüş kimi sözcük ve deyimleri kullanmıştır. Bu deyimlerden bir kısmında vezin gereği sözcüklerin yerlerini değiştirmiş ve kimi deyimleri de Arapça-Farsça sözcük ve tamlamalar içine gizlemiştir. Yine kimi sözcükler üzerinde de vezin gereği birtakım tasarruflarda bulunmaktan çekinmemiştir.

Hâkim'in şiirlerinde kullandığı atasözleri ve deyimlerin bir kısmı hiçbir şekil değişikliğine uğramadan, bir kısmı da değişikliğe uğrayarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bazı atasözleri ve deyimler ise günümüzde kullanılmamaktadır. Bununla birlikte halk dilinde ve günlük dilde yaygın olan bazı ifade ve kelimelerin kullanımına Hâkim'in şiirlerinde bolca rastlanır.

Hâkim, içinde yaşadığı toplumun da etkisiyle tasavvufî terimleri sıkça kullanmakla beraber bu kullanımın bir sempati ve meyilden öteye geçmediğini rahatça söyleyebiliriz. Şair, tasavvufî sözcükleri terim veya deyim düzeyinde kullanmış, tarikat taassubu içine girmemiştir.

Manzumelerinde birçok halk söyleyişi ve arkaik özellik taşıyan kelime de kullanan Hâkim, yaşadığı dönemin dil özelliklerini başarılı bir şekilde şiirlerine yansıtmıştır.

KAYNAKÇA

AKSAN. Doğan (1990). *Türkçe'nin Gücü*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.

_____ (1998). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yayınları.

AKSOY, Ömer Asım (1989). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 Cilt*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

ALİZADE. Samed (1992). *Oğuzname (Emsal-i Mehmedalî) XVI. Yüzyılda Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı*, Eklerle Yayına Hazırlayan, Prof. Dr. Ali Haydar Bayat. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

- BATISLAM, H. Dilek (1999). "15. Yüzyıl Dîvân Şairlerinin Şiirlerindeki Halk Kültürü Öğeleri", 19-22 Kasım 1999, *Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş. Osmanlı Dünyasında Şiir Uluslar Arası Sempozyumu*, İstanbul, (yayımlanmış semp.) s.123-129.
- BEYZADEOĞLU, Süreyya (2002). "Osmanlı Dönemi Atasözleri ve Deyimlerinden Dîvân Şiirinde Yer Alan 20 Atasözü ve Deyim" *Türk Kültürü*, S.470 s.350-358, Trakya Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Dergisi Cilt I. Ocak 2001 No:2, s.82-90. (VII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi 8-12 Kasım 1999 İstanbul).
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2001). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara:Aydın Yay.
- DİLÇİN, Cem (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- ELÇİN, Şükrü (1986). *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Sevinç Matbaası
- ERENOĞLU, Dilek (2007). "Güvâhî'den Günümüze Atasözleri ve Deyimler" *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4, 2007, s. 1150-1167.
- EYÜBOĞLU, E. Kemal (1973). *13. Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiir ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık.
- KAPLAN, Yunus (2009). "Sabit'in Şiirlerinde Atasözleri, Deyimler ve Halk Söyleyişleri" *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/4, 2009, s. 599-635.
- KARACAN, Turgut (1998). *Bosnalı Alaeddin Sâbit Dîvânı*, Samsun:Karacan Yayını.
- KURNAZ, Cemal (1996). *Hayâlî Bey Dîvânı'nın Tahlîli*, İstanbul: MEB Yay.
- KURT, İhsan (1991). *Türk Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- KUZUBAŞ, Muhammet (2005). "Nefhatü'l-Ezhâr'da Deyimler", *Türk Kültürü Dergisi*, Aralık 2005, s. 336-348.
- ÖZÖN, Mustafa Nihat (1956). *Atasözleri*, İstanbul: İnkılap Kitabevi
- ÖZTÜRK, Ali (1986). *Türk Anonim Edebiyatı*, İstanbul: Bayrak Yayıncılık
- PAKALIN, Mehmet Zeki (2004). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1-3, MEB Yayınları, İstanbul.
- POYRAZ, Yakup (2008). *Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim) Yaşamı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun:Sosyal Bil. Enst.
- _____ (2009). "18. Yüzyıl Dîvân Şairi Hâkim'in Şiirlerinde Maddî Kültür ve Sosyal Yaşamdan İzler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, Volume 2/8, Summer, s. 346-374.
- TÜLBENTÇİ, Feridun Fazıl (1977). *Atasözleri ve Deyimler*, C.1-2 İstanbul: İnkılap-Aka Kitapevleri.
- ULUCAN, Mehmet (2005). "Muvakkitzade Mehmed Pertev'in Dîvânında Atasözleri ve Deyimlerin Kullanımı", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Yay., Sayı 10, s.49-80.